Horváth Jenő
A fasizmus forrásvidékéről. Az arditók

Ez a tanulmány a Nagy Háború – így emlegetik az olaszok az első világháborút – és a fasizmus közötti kapcsolat egy részkérdéséről, a fasizmus forrásvidékének egy részterületéről szól, arról, hogy kik is voltak az arditók, és milyen szerepet játszottak a fasizmus korai, Marcia su Roma előtti szakaszában. A kérdésre lényegében első megközelítés jelleggel keresem a választ, hiszen a témának nincs magyar nyelvű szakirodalma és az olasz nyelvű sem konszolidált, de talán így is hozzájárulhatok a fasizmusról kialakult képünk kiegészítéséhez.

Az olaszban az 'ardito' szó jelentése melléknévként 'merész', 'vakmerő'; főnévként (az első világháború idején és azt követően) 'rohamosztagos katona'.

1. Az arditók a világháborúban

Az olasz hadseregben a különleges – mai kifejezéssel – elit- vagy szuperkatonákból álló alegységek és egységek 1917-ben,[1] a háború harmadik évében jelentek meg, amikor az emberveszteségek már többszázezerre nőttek, amikor a hadsereget már a fáradtság és kimerültség jellemezte, amikor a hadvezetés új módokat és eszközöket keresett a háború továbbviteléhez, az annyira áhított győzelemhez.

Az olasz hadseregben a „Hogyan tovább?" kérdésre a válaszkeresést különösen sürgetővé tette az osztrák–magyar és a német hadseregnek az isonzói fronton, Caporettónál történt áttörése (1917. október 24.) és előrenyomulása a Piave folyóig, ami egész Friulinak, valamint Veneto tartomány felső részének az elfoglalásához vezetett. Az áttörés méreteinek és hatásainak érzékeléséhez talán két adat is elegendő: az ottani lakosság fele, mintegy 600 000 ember elmenekült a visszavonuló

[1] Az olasz hadseregben – más országok hadseregeihez hasonlóan – korábban is voltak az átlagkatonáknál jobban kiképzett katonákból és tisztekből álló, speciális feladatokra létrehozott katonai egységek, amelyek a hadseregen belüli szervezésük és egyenruhájuk alapján is különböztek a hadsereg nagy többségétől. Közülük a legismertebbek a 'bersaglieri'-k (egyebek mellett jellegzetes sok kakastollas sapka-, illetve sisakdíszük alapján; az első bersaglieri egységet 1836-ban állították fel) és az 'alpini'-k (hegyi vadászok; az első egységet 1872-ben állították fel). Az arditók nem ezek utódai (hiszen az olasz hadseregben ma is vannak bersaglieri és alpini egységek), hanem inkább a mai elitegységek előfutárai.

hadsereggel együtt Velence térségébe, az elfoglalt területet 800 000 idegen katona szállta meg.[2]

Ebben a katasztrofális helyzetben III. Viktor Emánuel király leváltotta a hadsereg vezérkari főnökét, Luigi Cadorna tábornokot és Armando Diaz[3] tábornokot állította a helyére (1917. november 9.). Az új vezérkari főnök legsürgősebb feladata a Piave mentén kialakuló új front stabilizálása volt, amit egy hónap alatt sikerült is megoldania. Diaz szakított a mindenáron való támadás rengeteg emberáldozatot követelő addigi stratégiájával és nekilátott a hadsereg „minőségi" átalakításának. 1918. első felében megerősítette a tüzérséget, a gyalogság több lőszert és jobb fegyvereket kapott, elkezdődött a légerő fejlesztése, javított a katonák élelmezésén, a betegek és sebesültek ellátásán stb. A hadsereg „minőségi feljavítása" keretében – és ez már közvetlenül témánkhoz tartozik – megindult a különleges katonákból álló rohamosztagok felállítása és bevetése is.

A „lövészárkok arisztokratái"

1917-ben az arditókhoz részben hasonló, elitkatonákból álló különleges alegységek már voltak más országok hadseregeiben is. Az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében például egyes hadosztályokon belül külön zászlóaljakat vagy századokat (Sturmtruppen – rohamcsapatok) állítottak fel a legjobb fizikumú katonákból, és ezeket élcsapatként vetettek be a tömegrohamoknál. Az olasz rohamosztagosok kiválogatásánál is részben érvényesítették a testi erő szerinti válogatást, de nem rigorózusan, például eltekintettek a nagy testmagasságtól. Ami azonban ennél sokkal fontosabb volt: az ardito alegységeket és egységeket nem a parancsnokok által ad hoc jelleggel kijelölt katonákból állították össze, hanem önkéntesekből; (2) az arditók a többi katonától eltérő speciális kiképzést kaptak; (3) az olasz rohamosztagok önálló alegységeket alkottak magasabb egységükön belül (például gyalogos ezredben arditó zászlóalj); (4) az arditókra a testületi („kaszt") szellem volt jellemző.

Nézzük ezeket a sajátosságokat részletesebben!

Az ardito kiképzés kezdetei 1917 nyarára tehetők.[4] A Sdricca di Manzano-i kiképző táborba akkoriban gyűjtötték össze Giuseppe Bassi őrnagy parancsnoksága alatt az első ezer, addigra már a lövészárokharcokban megedződött, bátorságával kitűnt, többségükben vitézségi érmekkel kitüntetett, önként jelentkezett tisztet és katonát. A

[2] Olaszország első világháború alatti történetéről részletesen lásd Isnenghi, Mario – Rochat, Giorgio: *La Grande Guerra 1914–1918.* Mulino, 2008, Bologna.

[3] Armando Diaz (1861–1928) a világháború előtt is a vezérkarban, illetve a hadügyminisztériumban szolgált. Főtisztként részt vett a líbiai háborúban (1911–1912), 1916 közepétől az isonzói fronton hadtestparancsnok. 1919 novemberéig maradt a vezérkar főnöke, majd 1922 őszétől Mussolini első kormányában hadügyminiszter. Caporettótól a győzelemig tartó szerepéről részletesen lásd Gratton, Luigi: *Armando Diaz. Duca della vittoria. Da Caporetto a Vittorio Veneto.* Bastogi, 2001, Foggia.

[4] Az időpont nem állapítható meg pontosan.

táborban gondos kiképzést kaptak. Sok a testi erőt, gyorsaságot és ügyességet növelő gyakorlat végeztettek velük, főként a test-test elleni küzdelemre, azon belül a pugnale (tőr, bajonett, rohamkés) a kézigránát használatára képezték ki őket.[5] A kiképzés szerves része volt előrehaladás „éles" körülmények között, valós harcban történő kipróbálása. A kiképzés végére az arditóknak agresszív, bajonettel is habozás nélkül gyilkoló, a halált megvető elitkatonákká kellett válniuk, akik tudják, hogy az átlagkatonáknál sokkal nehezebb, a legkockázatosabb feladatok várnak rájuk, és azt is, hogy ezeket képesek megoldani egyenként is és csapatban is.

Az arditók elittudatát az is növelte, hogy alegységeik és egységeik nagyobb katonai teljesítményre voltak képesek az átlagosnál, annak következtében is, hogy a rohamosztagokon belül a tisztek és altisztek aránya sokkal magasabb volt a szokásosnál. Az arditók fegyverzete is jobb volt, mint az átlagkatonáké – a legújabb

[5] Az arditók nem egyforma rohamkést használtak, legtöbbjüknek az olasz hadseregben rendszeresített tőre volt, sokan „kedvelték" azonban a magyar honvédségtől zsákmányolt bajonettet is. Kézigránátjaik Angliában készültek. Használatuk részben önveszélyes volt, bátorságot és nagy gyakorlatot igényelt. Az arditók a lángszórók használatára is kiképzést kaptak.

típusú karabélyt kapták. (De – mint már említettem – nem ez volt a jellegzetes fegyverük, hanem a rohamkés és a kézigránát.)

Az arditók között erős testületi szellem alakult ki, amit a fegyvernemükre általában jellemző különféle megkülönböztetésekkel is erősítettek. Az arditók egyenruhájának megtervezésében nem működtek ugyan közre dizájnerek, nem is vezettek be náluk külön egységes egyenruhát, általában mégis az volt jellemző rájuk, hogy az arditók ruházata kényelmesebb, praktikusabb lett: a többi katona nyakig-gombolós merev állógalléros zubbonya helyett nyitott nyakú zubbonyt kaptak, szürkészöld félmagas-nyakú pulóverral vagy vászon és flanelinggel. A sapkájuk is más lett, mint a többi katonáé: a fekete fez.

A rohamosztagosok külön fegyvernemi színt kaptak, a feketét. Az arditóknál fekete színnek – a szín ősi szimbolikájától részben eltérően – külön üzenete is volt: az ellenfélben való félelemkeltésen túl a halál vállalását és megvetését is kifejezte. Az arditók egyenruhájukon és zászlóikon a fekete színnel együtt gyakran használtak a halálfejet is. „A halál lovagjai”-nak is nevezték őket és ők magukat.

Az arditóknak saját dalaik keletkeztek, a *Giovinezza* lett az indulójuk.[6]

Katonai szemléken bajonettjeik magasba lendítésével tisztelegtek. „A noi!" kiáltással üdvözölték egymást és az elöljáróikat. Saját jelmondataik voltak („Non mi frega"), sajátos, durva, trágár szavakat és kifejezéseket használtak. A nőkhöz való viszonyukban az olasz macsó új típusát alakították ki.

Az arditóknál a testületi szellem kialakítását egész sor privilégium is segítette: a rohamosztagosoknál a tisztek kevésbé követelték meg a formalizált fegyelmet, az arditók jobb élelmezést kaptak és több „zsoldot", hosszabb „szabadságot", a lövészárok-turnusokban rövidebb időt töltöttek, a peremvonaltól távolabb külön pihenő helyeket állítottak fel számukra, amelyek kényelmesebbek voltak, stb.

Az arditók a tűzkeresztségen az Isonzo mellett, a bainsizzai csatában estek át (1917. augusztus 19.), rendkívüli sikerrel, majd San Gabriele-nél (1917. szeptember 4.) egy tüzérségi előkészítés nélküli, meglepetésszerűen végrehajtott rohamukkal megalapozták a hírnevüket. Az első sikerek láttán a vezérkar mintegy húsz rohamosztag fölállításáról határozott, amelyek majd Caporetto után jutnak bevethető állapotba.[7] Az 1918. január 28-án az Asiago-fennsikon elindított első nagyobb támadásban, amellyel Diaz tábornok demonstrálta, hogy az olasz hadsereg immár visszanyerte a támadóképességét, ismét kitűntek az arditók. 1918. nyár elejére nőtt az arditók hadseregen belüli súlya: az olasz frontokon levő, másfél milliósnál is nagyobb sereg[8] soraikban már 26 arditó osztag, illetve zászlóalj (létszámuk egyenként 600 fő volt) állt harcra készen, hét zászlóalj pedig elindulóban volt a kiképző táborokból. Közülük négyet külföldre vezényeltek (Franciaországba, Albániába, Macedóniába).

1918 nyarára már mítosz kezdte körülvenni az arditó alakulatokat. Ennek kapcsán néhány megjegyzést tennék.

(1) Katonai tekintetben a rohamosztagok kétségkívül hatékony eszköznek bizonyultak a rövid ideig tartó és rövidtávú rohamoknál. Az átlagkatonáknál sokkal jobb kiképzésük, gyorsaságuk, meglepetésszerű támadásaik révén át tudták átütni az osztrák–magyar vonalakat. Ha azonban elmaradt a meglepetésszerű föllépés, vagy ha erőteljes, a tüzérség által támogatott tömeges ellentámadásba ütköztek, az átlag katonákhoz hasonló arányú veszteségeket szenvedtek. Ugyanabban volt a gyengeségük, mint az erejük: könnyebb felszerelésük és fegyverzetük gyors mozgást tett lehetővé számukra, amely elegendő volt az ellenséges vonalalak átütésére, tűzerejük azonban gyenge volt ahhoz, hogy nagyobb erőkkel szemben meg tudják tartani az elért pozícióikat.

(2) A rohamosztagok hatékony, de speciális eszközt jelentettek – a harcban való bevetésük óvatosságot, körültekintést igényelt.[9] Általában azonban nem ez történt, az

[6] A *Giovinezza* eredetileg torinói diákdal volt, az arditók módosítottak a szövegén, kis mértékben a dallamán és a ritmusán is. A *Giovinezza* a fasiszta diktatúra időszakában Olaszország hivatalos himnusza lett.

[7] Isnenghi – Rochat 2008: 456.

[8] Uo. 455.

[9] A vezérkartól a magasabb egységek parancsnokainak küldött irányelvek szerint csak a kiképzésüknek és képességeiknek megfelelő feladatok megoldásához lehet bevetni

arditók gyakran kaptak erejüket és lehetőségeiket meghaladó feladatokat, ilyenkor jó kiképzésük és magas fokú harci moráljuk ellenére nagy veszteségeket szenvedtek.

(3) Az arditók gyorsan nagy presztízst szereztek maguknak, mert újtípusú, elitkatonák voltak, akik önként, lelkesen és hatékonyan „csinálták a háborút". A hosszú véres háborúba belefáradt, elsősorban a bőrét menteni akaró, túlnyomó többségükben parasztbakák mellett az ardito halált megvetve, arcátlanul bátran indult rohamra, fiatal és modern hősként, az ellenséges katonákkal szembeni testi és erkölcsi fölénye tudatában, mindenáron való győzni akarással.

Mindent egybevetve: az ardito jobban kiképzett és felszerelt, jobban motivált, brutális elitkatona volt – „a lövészárkok arisztokráciája".[10]

Az arditó mítosz alapján a hadvezetés is túlbecsülte az rohamosztagok erejét és felhasználhatóságát, 1918 júniusában két arditóhadosztály felállításáról döntött. Mindegyikben hat rohamzászlóaljjal négy bersaglieri-zászlóaljjal, 12 hegyivadász alegységgel és egy huszárszázaddal.[11]

A Vittorio Veneto-i utolsó nagy csatában, amely meghozta Olaszország számára a világháborús győzelmet, az arditók nem „csillogtak" különösképpen – ugyanis a rohamosztagok előnyei a nagy dimenziójú hadműveletben elvesztek. (A hárommilliós olasz hadseregben az arditók alakulatok összlétszáma 30 000-35 000 lehetett.[12])

2. Az arditók a világháború után

Leszerelésük, kezdődő politizálódásuk

A háború befejezésével elkezdődött a demoblilizáció, benne a katonák leszerelése. 1918. november első hetében hivatalos adatok szerint hárommillió fegyverben álló katonája volt Olaszországnak, és hozzájuk kell még számolni a hadifogságban levők

---

az arditókat. Más esetben a rohamosztagokat tartaléknak kell tekinteni azokat. Isnenghi – Rochat 2008: 456.

[10] A lövészárkok arisztokráciája kifejezést Mussolini is használta. 1917. december 15-én jelent meg például az *Popolo d'Italiá*ban a *Trincerorazia* (A lövészárkok arisztokráciája) című cikke. Az akkori szóhasználatában azonban a 'tincerocrazia' kifejezés még nem az arditókra vonatkoztatta, hanem a frontharcos katonák millióira, akik majd a lövészárkokból hazatérve megvalósítják „az osztály és a nemzet szintézisét", az „antimarxista és nemzeti szocializmust". Lásd Ormos Mária*: Mussolini.* PolgArt, 2000, Budapest. 1. k. 117. Mussolini pályafutásáról lásd még Kis Aladár: *A duce.* Zrínyi Katonai Kiadó, 1989, Budapest. Az olasz nyelvű szakirodalomból pedig mindenekelőtt Renzo De Felice monumentális biográfiájának a dolgozatban tárgyalt időszakra vonatkozó első kötetét De Felice, Renzo: *Mussolini il fascista.* [1. k.] *La conquista del potere 1921–1925.* Einaudi, 1966. Torinó.

[11] Rochat, Giorgio: *Gli arditi della grande guerra. Origini, battaglie e miti.* Libreria Editrice Goriziana, 2009 [6. kiadás], Gorizia. 64–65.

[12] Rochat 2009: 68–69.

több mint félmilliós tömegét és hadiüzemeknek a hadsereg kötelékébe tartozó kétszázezer munkását is. 1918 végéig kb. 1,4 millió katonát szereltek le, 1919. március végéig további félmilliót. 1919. július 1-jén még is 1,7 millió katona és tiszt maradt fegyverben, 1919 végére azonban már csak alig több mint félmillió, 1920 tavaszára mindössze 300 000 – nagyjából az 1915-ös mozgósítás előtti létszám.[13]

A háborút könnyű elkezdeni, sokkal nehezebb befejezni – még a győztesek számára is.

A háború alatt eladósodott az olasz állam, felgyorsult az infláció, megváltozott az ipari és az agárszektor aránya, az iparon belül az iparágak közötti arányok, a jövedelemszerzési lehetőségek – a fegyvergyárosok, a hadiszállítók (az olaszok „cápáknak" nevezték őket) például jellegzetesen kiugró profithoz jutottak – megváltoztak a tulajdonoscsoportok közötti erőviszonyok. A hadiállapot befejezésével hirtelen megjelentek a háború alatt a tömegtársadalom irányába történt ugrásszerű változások is. A régi, a háború előtti, a „békebeli" viszonyokat szemlátomást nem lehetett visszaállítani.

A liberális demokrata kormányzat számára az új gazdasági, politikai és ideológiai viszonyok közepette az egyik legnagyobb és legsürgetőbb gond a leszerelt katonáknak a társadalomba való visszaillesztése volt. Ezek kaptak ugyan a háborúban eltöltött hónapok alapján számított „hadikárpótlást", ebből azonban, bármilyen szorosra is húzták a nadrágszíjukat, legfeljebb néhány hónapig tudtak megélni.[14] Különösen a tartalékos tisztek kerültek nyomorúságos szociális helyzetbe, hiszen míg a fronton voltak legtöbbjüknek más állt a helyére vagy ült a székébe.

[13] Isnenghi – Rochat 2008: 477–479.
[14] Uo. 477–478.

A leszerelés az arditókra is vonatkozott. Francesco Saverio Grazioli tábornok, a döntés előkészítője, az arditók egyik korábbi pártfogója, 1918. november 17-ei promemóriájában elismerte ugyan, hogy a háborúban fontos szerepet játszottak a rohamosztagosok, végül azonban arra a konklúzióra jutott, hogy nem lesz rájuk szükség a háború után, mert a jövőben majd minden katonának az arditókhoz hasonló képességekkel kell rendelkeznie. Nem kis cinizmussal hozzátette, hogy az arditókról kiemelt helyen kell majd megemlékezni a felállítandó a Nagy Háború történetét dokumentáló múzeumokban.[15] Leszerelésükkel kapcsolatosan javasolta, hogy egy részüket átmenetileg vezényeljék – a francia Idegen Légióéhoz hasonló feladatokkal – a háború előtt frissen gyarmatosított Líbiába.[16] Grazioli álláspontját és javaslatait a vezérkar elfogadta, intézkedett a végrehajtásáról is.[17] A döntésben nyilvánvalóan közrejátszottak a tábornoki és főtiszti karban az arditókkal szembeni bizalmatlanságok és az olyan vélemények is – aminek Grazioli is hangot adott – amelyek szerint „a rohamosztagokban nem elhanyagolható arányban jelen van az olasz söpredék is”.[18]

És szerepet játszhattak a leszerelt rohamosztagosok politizálódásáról, szervezkedéséről frissen érkezett hírek is.

Az exarditók – kialakult kasztszellemiségük alapján – távol tartották magukat a leszerelt katonák akkor alakult két nagy országos egyesülettől,[19] amelyek elsősorban szociális érdekképviseleti célzattal jöttek létre, és saját arditó egyesületeket alakítottak.

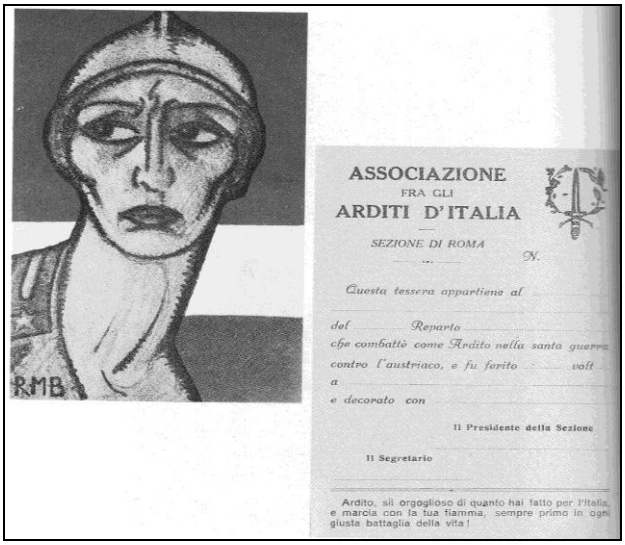

[15] Rochat 2009: 125–126.
[16] Uo. 126.
[17] Uo.
[18] Idézi Rochat 2009: 126.
[19] A két nagy országos egyesület az Associazione Nazionale Mutilati e Invalidi di Guerra (ANMIG) és az Associazione Nazionale Combattenti (ANC) volt. Mindkettő a „nagyobb társadalmi igazságosság” jegyében jelentős, de nem forradalmi társadalmi és politikai, valamint (főként) szociális reformokat követelt a kormányzattól. Eszmei és politikai orientációjuk alapvetően a hagyományos hazafias, liberális-demokrata irányba mutatott. Részletesen lásd Sabbatucci, Giovanni: *I combattenti nel primo dopoguerra.* Laterza, 1974, Bari.

Az egyik ilyen első szervezet, az Associazione fra gli Arditi d'Italia (Szövetség az Olaszországi Arditók Között) elnevezésű, Rómában alakult meg Mario Carli (1888–1935) kezdeményezésére 1919. január elsején.[20]

Carli, a futurista költő-újságíró a világháború kitörése és Olaszország hadba lépése közötti időszakban harcos interventista volt, vagyis Olaszország háborúba lépésének heves követelője. A sorozásnál erős rövidlátása miatt fölmentették, önkéntesként azonban bevették a seregbe. Amikor megalakultak a rohamosztagok arditónak jelentkezett. Közlegényként kezdett, végül arditó századosként szerelt le. Az általa kezdeményezett arditó szövetségben kezdetben a fővárosban és a környékén lakó, szélnek eresztett rohamosztagosokat igyekezett összegyűjteni. Különböző futurista orgánumokban korábban is szakadatlanul dicsőítette a rohamosztagosokat, majd az 1918 őszétől a Filippo Marinettivel (1876–1944) és az Emilio Settimellivel (1891–1954) elindított a *Roma Futurista* című hetilapot (amelyet a futurista politikai párt orgánumának szántak), Carli a római exarditók szócsöveként használta. Mindenekelőtt hevesen sürgette a „Haza" megtisztítását, annak „esküdt ellenségeitől", a hazafisággal szemben álló, internacionalista szocialistáktól és a gyáva, pacifista liberálisoktól.[21]

Carli személyének fontossága azonban mindenekelőtt abból adódott, hogy az elsők között felismerte fel, hogy a leszerelt rohamosztagosokból könnyen létrehozható egy olyan politikai erő, amellyel pillanatnyilag sem a futuristák, sem a Mussolini napilapja, a *Popolo d'Italia* körül gyülekező „hazafiak" nem rendelkeztek még.

Carli népszerűségét növelte az exarditók szemében, hogy az akkori idők rendje és módja szerint hamarosan letartóztatták, és a katonák közötti „felforgató propaganda"

[20] *SAPERE.it.* In: http://www.sapere.it/enciclopedia/arditismo.html

[21] Carlinak ebben az időszakban keletkezett írásait, beszédeit lásd Carli, Mario: *Arditismo.* Augustea, 1929, Róma – Milánó.

vádjával háromhavi várbörtönre ítélték. (Amit szintén az akkori időkre jellemzően nem kellett letöltenie.)

Carli a szerzője az arditókról szóló első hosszabb szövegnek: 1919 tavaszán jelen meg 64 oldalas *Mi arditók* című brosúrája.[22] 1919 tavaszán Carlit már Mussolini milánói fasciójának alapító tagjai között találjuk, majd Gabriele D'Annunzio[23] fiumei légiójában, végül a Mussolini és a fasiszta rendszer propagandistája lesz.[24]

A római exarditó szervezet megalakulásával nagyjából egy időben Milánóban is szervezkedni kezdtek a leszerelt rohamosztagosok. Egy tisztekből és altisztekből összeverődött csoport elhatározta, hogy a még fegyverben levő és a már leszerelt arditók közötti kapcsolattartás szervezésére újságot indít. Mussolinihoz fordultak tanácsért és támogatásért.[25] A *Popolo d'Italia* főszerkesztője és az arditók közötti közvetlen kapcsolat kialakulása innentől datálható. Mussolini 1918. november 10-én, a háborús győzelem alkalmával rendezett milánói ünnepségen elmondott beszédében a következő szavakkal fordult az ott levő volt rohamosztagosok csoportja felé: „Arditók! Harcostársaim! Én kiálltam a védelmetekre, amikor a gyáva filiszteusok rágalmakat szórtak rátok. [...] Itália katonáinak csodálatos képviselői vagytok! Rohamkéseitek villáma, kézigránátjaitok zápora ítélkezik majd mindazokon, akik akadályozni akarják az Olaszország nagysága felé menetelést. Itália a tiétek! Védjétek meg! Védjük meg együtt! [...] A noi!"[26] Másnap az arditók néhány képviselője a *Popolo d'Italia* szerkesztőgében biztosította Mussolinit: „Most, hogy véget ért a háború, a te oldaladon akarunk állni, és veled akarunk harcolni a civil csatákban a haza nagyságáért."[27] Mussolini országos napilapja ettől kezdve az ardítók háborús hőstetteinek dicsőítőjévé és szervezkedésük segítőjévé vált: tudósított rendezvényeikről, közölte a felhívásaikat, a kiáltványaikat.

1919. január 19-én a milánói arditók megalakították a Carli által kezdeményezett országos arditó szervezeten belül a milánói szekciót, amelynek szintén egy futurista arditó, Ferruccio Vecchi százados lett az ideiglenes elnöke.[28]

---

[22] Carli, Mario: *Noi arditi.* Facchi, 1919, Milánó. A brosúra később különböző kiadásokban többször is megjelent. Könnyebben elérhető és leggyakrabban idézett változatát lásd Carli 1929.

[23] D'Annunzio politikusi szerepéről lásd De Felice, Renzo: *D'Annunzio politico 1918–1938.* Laterza 1978, Bari.

[24] Rimbotti, Leonello Luca: *Mario Carli. Arditismo e rivoluzione.* In: http://www.mirorenzaglia.org/2009/06/mario-carli-arditismo-e-rivoluzione/

[25] Idézi Rochat 2009: 117.

[26] Idézi Rochat 2009: 118.

[27] *Il Polopo d'Italia,* 1918. december 12. Idézi Rochat 2009: 118.

[28] Vecchi, Ferruccio: *Arditismo civile.* L'Ardita, 1920, Milánó.; Cordova 1969: 33.,54. A fasció megalakulásáról részletesen lásd Ormos 2000: 1. k. 132–135.

1919 tavaszára az exarditók szövetsége valamelyest konzisztensebb formát öltött és Mussolini napilapjának segítségével országosan is ismertté vált. Március közepére megalakult a szövetség torinói, nápolyi, anconai, firenzei, palermói, genovai szekciója, és egyénileg is csatlakoztak volt rohamosztagosok az országos szövetséghez.

A milánói szekció kivételével nem sokat tudunk a többinek a tevékenységéről. A milánóiaknak egyre szorosabban kapcsolódtak Mussolinihoz. Mussolini a lapján keresztül nyújtott támogatáson túl a pénzt is szerzett a milánói rohamosztagos szekció számára, amiből saját „székházat" nyitottak. Cserébe az arditisták vállalták a születőben levő fasiszta szervezkedés „fegyveres karja" (mai szóhasználattal a 'biztonsági őrök') szerepet.[29] A rendőrség és mindenki szemeláttára leszerelt rohamosztagosok posztoltak félig meddig vagy teljes arditó mundérban a *Popolo d'Italia* szerkesztősége és saját szekciójuk székhelye előtt.

Az exarditók ott voltak 1919. március 23-án Milánóban abban a San Sepolcro téri konferencia teremben, ahol a jelenlevők kimondták Mussolini vezette milánói harci fasció megalapítását, [30] vagyis a fasiszta mozgalom születésénél is. És nem csak biztonsági őrökként, hanem jelentős számban a fasció alapító tagjaiként.

Az *Avanti!* székház felgyújtása

Az arditisták azzal hívták fel magukra először az országos figyelmet, hogy 1919. április 15-én Milánóban feldúlták és felgyújtották az Olasz Szocialista Párt központi napilapjának, az *Avanti!*-nak a székházát.

Azon a napon a szocialisták általános tiltakozó sztrájkja bénította meg az észak-olasz nagyvárost, mert két nappal korábban a rendőrség lelőtt egy szocialistát. A megmozdulás csúcspontja a Dóm térre meghirdetett nagygyűlés lett volna. Az

[29] Cordova, Ferdinando: *Arditi e legionari dannunziani.* Masilio, 1969, Padova. 33.,54.
[30] A fasció megalakulásáról részletesen lásd Ormos 2000: 1. k. 132–135.

arditisták Vecchi vezetésével ugyanarra a napra hazafias ellentüntetést szerveztek, amelyre még háromszázan sem gyűltek össze, közöttük azonban mintegy negyvenen fegyveresen. Amikor a szocialista tüntetők több tízezres menete a Dóm-térhez ért, az exarditók kézigránátokat kezdtek dobálni és a levegőbe lövöldöztek. A tömeg megrettent ás szétrebbent. Ezután a támadók az *Avanti!* székházhoz vonultak, amelyet katonák sorfala biztosított. Az arditisták áttörték a sorfalat (egy katonát lelőttek) és benyomultak az épületbe. Szisztematikusan szétzúzták a szerkesztőség és a nyomda berendezését, az épületet felgyújtották. Majd – Mussolinit éltetve – elvonultak.[31] Az akció fő irányítói, Vecchi és Marinetti ellen körözést adott ki ugyan a rendőrség, de néhány napra eltűntek, majd azzal védekeztek, hogy az április 15-ei „csatával" „megmentették a nemzetet".[32] A hadsereg és a rendőrség a következő napokban végső soron az április 15-ei erőszak tetteseit védelmezte a szocialisták esetleges válaszával szemben.[33]

Az *Avanti!* székház felgyújtásával az exarditók megjelentek az olasz politikai élet színpadán. Nagyon is látványosan: a szocialista fellegvár füstölgő romjai félreérthetetlenül jelezték, hogy minőségi változás kezdődik az olasz politikai életben: először jelent meg egy olyan katonailag képzett, katonai szervezéshez szokott, pisztolyokkal, kézigránátokkal, botokkal felszerelt emberekből álló erő, amely fizikai erőszakhoz nyúlt politikai ellenfeleivel szemben. Az *Avanti!* székház felgyújtása a majd egy évvel később általánossá váló squadrista terrorizmus első akciója volt.

1919. április 15. után a volt rohamosztagosok és a gyárosok közötti kapcsolatok „intenzívebbé váltak", az arditisták kezdtek az olasz munkaadók potenciális „fehérgárdistáivá" válni. A milánói gyáriparosoktól kapott pénzügyi támogatásból Vecchi és Carli 1919 májusában elindította a *L'ardito* című hetilapot,[34] amelynek különösen agresszív és demagóg hangja azonban nem hangzott disszonánsan a szélsőjobboldali lapok kórusában.

Egyelőre azonban még nem a szélsőjobboldali erők voltak az olasz politikai színpad főszereplői, hanem a liberális kormány, a szocialista és a néppárti tömegek. Velük szemben az arditisták újabb erőszakos föllépése kontraproduktív lett volna – ezt maguk is belátták – így az arditisták sporadikus egyéni akciókra szorítkoztak.

---

[31] Az eseményről rengeteg korabeli tudósítás és későbbi emlékezés szól. Közülük lásd Vecchiét. Vecchi, Ferruccio: *La battaglia del 15 aprile 1919.* In: *L'ardito d'Italia. Giornale degli arditi di tutte le fiamme. Numero speciale annuale milanese.* 1936. január 19. 31–36. *Az Avanti!*-nak az Olasz Szocialista Párt és Olaszország történetében játszott szerepéről lásd Arfé, Gaetano: *Storia dell'Avanti!* Giannini, 2002, Nápoly.; Galli, Giorgio: *Storia del socialismo italiano: da Turati al dopo Craxi.* Baldini Castoldi Dalai, Milánó, 2007.

[32] Vecchi 1920, Vecchi 1936.

[33] Cordova a korabeli sajtó alapján országos méretben mintegy tízezerre becsüli az aktivizálódott exarditók számát – lásd Cordova 1969: 29., 39., 109. Rochat ellenben újabban kimutatta, hogy akkoriban legfeljebb néhány száz lehetett az exarditó szövetség tagjainak száma. Rochat 2009: 120.

[34] A kapcsolatokról szóló források széleskörű dokumentációját lásd Cordova 2009: 29.

1919 nyarán tulajdonképpen reménytelennek látszott a volt rohamosztagosok önálló politikai erőként való fellépése, hiszen szóban és írásban ugyanazt ismételgették, mint a barátaik és a vetélytársaik: a nacionalisták,[35] a politizálódott futuristák, a fasiszták vagy a Fiume Olaszországhoz tartozását követelő irredenta dannunziánusok. Ráadásul azoknak „történelmi" múltja is volt, és olyan karizmatikus vezéreik mint Marinetti, Mussolini és D'Annunzio[36]. 1919 második felében az arditizmust tulajdonképpen nem is lehet igazán megkülönböztetni a konkurens szélsőjobboldali mozgalmaktól, az arditó szervezetek tagságából sokan tagjai voltak a barát/konkurens szervezeteknek is, helyi szinten akár meghatározó szereppel is. Kissé leegyszerűsítve és általánosítva azt lehetne mondani, hogy az arditisták adták ezen szervezetek kemény (katonai) magját.

Az arditók és a fiumei vállalkozás

A még hadsereg kötelékébe tartozó és a már leszerelt arditók közül sokan jelentős szerepet játszottak D'Annunzio 1919. szeptember 12-én kezdődött fiumei vállalkozásában. Az esemény a világháborút lezáró párizsi béketárgyalásokhoz kapcsolódott, ahol az olasz delegáció az 1915-ben az antanttal kötött londoni szerződés teljesítésén túl Fiumét is Olaszországnak követelte. Miután szövetségesei ellenzésébe ütközött, és az országban a kudarc nyomán kialakult a „megcsonkított győzelem" légköre, a szélsőséges a nacionalista és irredenta erők élcsapata, d'Annunzio legionáriusai egy „merész akcióval" (marcia su Fiume) elfoglalták a várost. A kalandorakció története jól ismert a magyar nyelvű szakirodalomból,[37] és előttem Andreides Gábor külön referátumban is beszél róla[38] – az arditók szerepéről csak néhány megjegyzés formájában szólok.

[35] Az olasz nacionalisták Enrico Corradini és Luigi Federzoni vezetésével 1910-ben alapították meg az első politikai szervezetüket, az Associazione Nazionale Italianát. A nacionalista mozgalom 1914-től napilapot is adott ki *L'Idea Nazionale* címmel, a nacionalisták a világháború kitörése után a legerősebb hangú interventisták lettek. 1913-tól már néhány képviselővel is jelen voltak a parlamentben. A háború után tovább növekedett a befolyásuk. 1921-ben közös választási szövetséget hoztak létre a fasiszta párttal. A párt történetéről részletesen lásd Papadia, Elena: *Nel nome della nazione. L'Associazione nazionalista italiana in età giolittiana.* Archivio Guido Izzi, 2006, Roma.

[36] D'Annunzio politikusi szerepéről lásd De Felice, Renzo: *D'Annunzio politico 1918–1938.* Laterza 1978, Bari.

[37] Ormos 2000. 1. k. 140–144.; Kis 1989: 106–117.

[38] Andreides Gábor: *D'Annunzio és Mussolini a korai időkben. Mester és tanítvány?* In: http://www.grotius.hu/doc/pub/WRDNWE/2012_161_andreides_gabor_dannunzio_es_mussolini.pdf

(Vecchi és D'Annunzio Fiumében)

(1) D'Annunzio, „a Parancsnok" legionáriusai között a leszerelt arditók mellett jelentős számban voltak még le nem szerelt, vagyis a hadsereg kötelékébe tartozó, így dezertőrnek számító tisztek, altisztek és közkatonák is, talán valamivel többen, mint a már leszereltek.[39] (2) D'Annunzio a vállalkozás több mint egy éve alatt szinte mindig arditó egyenruhában szerepelt, arditók voltak a testőrei, követőit 'arditók'-nak szólította, az arditók „A noi" köszöntését használta, arditó dalokat énekelt – mindezekkel hozzájárult az arditók fiumei szerepének a felnagyításához. (3) Az arditók fiumei szereplése meggyorsította, végső soron megpecsételte a fegyvernem hadseregen belüli sorsát.

Ami az utóbbit illeti, (mint láttuk) a hadsereg felső köreiben korábban is bizalmatlanság, gyanakvás volt megfigyelhető az arditókkal szemben, a leszerelt rohamosztagosok politikai aktivizálódását illetően pedig különösképpen. A fiumei kaland ráadásul világossá tette számukra, hogy a hadsereg politizálódása magára a hadseregre nézve is veszélyes. A tisztek nagy része – az is lehet, hogy a többsége – ugyanis szimpatizált D'Annunzio irredenta és imperialista céljaival, még a hóbortos költő államcsínye is tetszett nekik, a dannunziánus szellem és hangulat fennmaradása és esetleges továbbterjedése azonban rendkívüli veszélyesnek látszott a hadsereg vezetői számára. A fiumei vállalkozásnál ugyanis a „hazafiságtól fűtött" katonák fellázadtak „gyáva" tisztjeik ellen, tisztek is dezertáltak D'Annunzióhoz – összességben: a tisztikar sokhelyütt képtelen volt betartatni a katonai fegyelmet. Végül is a hadseregnek kellett elkergetnie a kalandor Kormányzót, a „véres Karácsony" napjaiban

[39] Rochat 2009: 129.

katonák lőttek katonákra. És a kialakult helyzetért való felelősséget nem lehetett a „defetistákra" és a szocialistákra hárítani. Vagyis nyilvánvalóvá vált, hogy a hadsereg parancsnokai eltűrték, sőt közülük sokan bátorították a sereg nacionalista szellemű politizálódását. Nem dokumentálható, de eléggé nyilvánvaló, hogy a vezérkar és a hadügyminisztérium vezetői ezért és ekkor határozták el a folyamatban rejlő veszélyek elhárítását, egyebek mellett az arditók leszerelésének befejezésével (1920. december).[40]

Az arditisták szerepe a squadrista terrorban

Az olaszországi belpolitika főfolyamataihoz visszatérve, vagyis fiumei vállalkozás elindulását követő hetekhez, a legfontosabb esemény 1919 őszén a november 16-ai parlamenti választás volt, amely a két tömegpárt (a szocialista és a néppárt) hatalmas sikerét, a liberális pártok meggyengülését, a szélsőjobboldal teljes választási kudarcát hozta. (Milánóban a fasiszták 270 000 szavazatból mindössze 4657-et kaptak, és egyetlen jelöltjük, még Mussolini sem került be a parlamentbe.)

A választási kampány időszakában megszaporodtak az erőszak szereplői között gyakran szerepeltek az arditisták, kivizsgálásuk során a milánói rendőrség több prominens arditistát letartóztatott, közöttük Vecchit is.

A választási vereséget követő mintegy háromnegyed évben az arditista szervezkedés elgyengült, szétzilálódott, nem volt ugyanis Mussolinihoz hasonló képességű és karizmájú vezetője, sem országos napilapja, és az idő múlásával a Nagy Háborúhoz kapcsolódó arditó mítosz is halványulni kezdett. Az arditisták pozícióit gyengítették a soraikban zajló belső viták és a Mussolini fasisztáival való vitáik is. Például a fasiszta párt második kongresszusán (1920. május 24–25.) Carli és több volt futurista rohamosztagos egyház- és monarchista ellenes álláspontra helyezkedett, ami átmeneti töréshez vezetett Mussolinival. Fiume kapcsán pedig a Mussolini és a D'Annunzio közötti vetélkedés nehezítette az arditisták soraiban az egyetértést.

Eközben a még fegyverben levő arditókkal kapcsolatosan bizonytalanság mutatkozott a hadsereg irányításában. Enrico Caviglia tábornok, az Orlando-kormány hadügyminisztere miután hazarendelte a Líbiában küldött I. arditó hadosztályt Reggio Emiliába és Cremonába, vagyis „vörös" Pó-vidék legforrongóbb központjaiba vezényelte azt. Az Orlando-kormányt követő Nitti-kormány hadügyminisztere, Alberico Albricci tábornok ellenben másként vélekedett: hogy elkerülje a Pó-vidéken a szocialista és néppárti tömegek és a hadsereg közötti feszültség növekedését elvezényelte a hadosztályt az ország keleti határhoz.[41] Nitti miniszterelnök az ország

[40] Rochat 2009: 130.

[41] Gallinari 1980: 119., Rochat 2009: 129. A IX. arditó zászlóalj története legalább annyira fordulatos volt, mint az I. hadosztályé. 1918 decemberében feloszlatták, majd 1919 júniusában Rómában újjászervezték, 1920 áprilisiban Friuliba küldték, júniustól augusztusig Albániában volt, aztán megint Friuliban, egészen az 1920. novemberi feloszlatásáig. Aponte, Salvatore: *L'avanguardia del Grappa. Il IX.*

több részéről érkezett prefektusi jelentések alapján maga is sürgette hadügyminiszterénél az arditó alakulatok leszerelésének befejezését, belügyminiszterénél pedig az exarditó szervezetek fölötti felügyelet megerősítését.[42] 1920 végére befejeződött az ardito alakulatok leszerelése, és ezzel véget is ért ennek az elitkatonákból álló fegyvernemnek az olasz hadseregen belüli története.

Az 1920 második felétől a marcia su Rómáig tartó időszakban, amelyet az egész országot átfogó, hatalmas tömegek részvételével zajló gazdasági, társadalmi és politikai küzdelmek jellemeztek, amelyek már-már a polgárháború szintjéhez közelítettek. A liberális állam agóniája, a szocialista és a néppárti erők áttörésre való képtelensége közepette a szélsőjobboldali erők mindinkább a fasiszta mozgalom, illetve a fasiszta párt keretében jelentek meg és a demokratikus pártokkal és szervezetekkel szemben az erőszak eszközéhez nyúltak. Száz számra alakultak meg a fasiszta akciócsapatok (squadre d'azione), az országot elöltötte a squadrista terror. Ebben a folyamatban az arditisták és szervezeteik egyre inkább elvesztették addigi részbeni politikai és szervezeti önállóságukat, saját arcukat, még ha a fasiszta akciócsapatok sokhelyütt bennük találták is meg a vezetőiket.

A squadrista terror részletes tárgyalására nem ennek a dolgozatnak a témája. Egyetlen arditista, Italo Balbo példája alapján igyekszem felidézni az arditisták történetének ezt az időszakát.

Balbo 1896-ban született, a Pó-vidéken, Ferrara közelében – az arditisták és a fasiszták többségéhez hasonlóan – kispolgári családban. (Apja és anyja tanító volt). A nyugtalan, izgága, jó kedélyű ifjú kisebb-nagyobb megszakításokkal Ferrarában, Milánóban és Firenzében tanult. (Bölcsész-diplomáját leszerelt tartalékos tisztként szerzi meg, 1919-ben.) 1915 tavaszán Milánóban az interventista diákok tüntetéseinek egyik hangadója, akkor találkozott először Mussolinival: felkereste a *Popolo d'Italia* szerkesztőségében, hogy szeretne írni a lapba. Olaszország hadba lépésekor azonnal jelentkezett önkéntesnek. A fronton eltöltött két év alatt kemény katonává érett, kitűnt a kezdeményező készségével és a bátorságával is, kitüntetéseket és tiszti rangot kapott. Majd az arditó iskolában elitkatonává képezték. Végigharcolta a háborút a fronton.

A demobilizáció első hullámában leszerelték. Eszmei „poggyászában" a lángoló nacionalizmus, a Haza külső és belső ellenségeinek, a politikának és a politikusoknak a gyűlölete („a politikusok minden szép eszméből üzletet csinálnak") és „valami újnak" a keresése voltak a meghatározó elemek. A polgári életformát és a korabeli állapotokat nem véletlenül találta kiábrándítónak és felháborítónak, hiszen frissen szervett bölcsészdiplomájával még munkát sem talált.

„Katona vagyok" – hangoztatta, és valamilyen formában katonaként akart élni. A Mussolini vezette fasiszta mozgalomhoz csatlakozásában nagy szerepet játszott az a

---

Battaglione d'assalto fiamme nere. Tipografia dell'unione,1921, Róma.; Rochat 2009: 135.

[42] A prefektusok a helyi rendőrfőnökök beszámolóit összegezték. Az utóbbiak ismételten jelezték, hogy a volt rohamosztagosok incidenseket provokálnak és „az állam intézményeivel szembeni orientációt" képviselnek. Rochat 128–129.

remény, hogy ott lehetőséget talál ahhoz, hogy a háborúhoz hasonló valamiféle új kalandban folytassa az életét.

1921-ben már a ferrarai fascio titkára, de akkor még a reneszánsz városháza tornyán a szocialisták vörös zászlaját lengette a szél. Az erős, határozott, tettre kész, jó szervező, világháborús kitüntetésekkel dekorált, volt rohamosztagos Balbót a ferrarai földbirto-

kosok, a cukor- és kendergyárosok alkalmas embernek látták arra, hogy megrendszabályozza a vörös és fehér szakszervezeteket. A húszas éveinek közepén járó magas, a jó ételeket és borokat, valamint a szép lányokat kedvelő, D'Artagnan bajuszos és szakálas Balbo tökéletes bandavezérnek bizonyult, aki végrehajtja a bérkövetelő és sztrájkoló munkások és parasztok „móresre tanítását". Balbo és az alvezérei által irányított squadrók embertelenek és brutálisak voltak – ahogy a háborúban tanulták. A XX. századi condottiero és landsknechtjei hamarosan fölülkerekedtek a Pó deltavidékén.

Balbo természetesen nem a gyárosok és földbirtokosok valamiféle eszközembernek tekintette magát, és egyre kevésbé is lett az: Ferrara és környéke a hajdani d'Este hercegek óta nem látott olyan nagyhatalmú embert, mint amilyen ő volt 1921-ben. Amikor Mussolini a városba látogatott képes volt 30 000 embert mozgósítani az főtérre – Mussolini életében először szónokolhatott ekkora tömegnek.

Balbo, „a tettek embere" 1922 tavaszán már a hatalom erőszakos úton való

megszerzésére készült. „A döntő pillanat nincs messze” – írta a naplójában.[43] Augusztusban, amikor a szocialisták országos általános sztrájkra kudarcba fulladt, úgy látta, hogy őszre el is jön a „döntő pillanat”, vagyis a hatalom fellegvárának bevétele. „Eljött az idő – erősködött október 16-án a fasiszta vezetők milánói megbeszélésén […] Ha Giolitti visszajön a hatalomba, mindannyiunkat hazavág” – figyelmeztette társait.[44]

Egy másik squadrista főnök, Mussolini jövendő külügyminisztere, Dino Grandi szerint „Balbo nélkül nem lett volna a Marcia su Roma”.[45] Valóban, a Rómába menetelés előkészítésének és levezénylésének, a szedett-vedett feketeinges ezredeknek Balbo volt a tulajdonképpeni bátorítója, felügyelője, irányítója. És Balbo, a condottiero nagyon igyekezett, mert nem volt biztos abban, hogy Mussolini sikerrel jár a nagypolitika játszmákban a „blöffjeivel”. Mussolini végül is mesternek bizonyult. Amikor Rómában találkoztak már a zsebében volt a miniszterelnöki kinevezése. A volt arditó elismeréssel és csipetnyi iróniával ezt írja a naplójába: igen, „Ő telefonon csinálja a forradalmat.”[46]

A „Marcia su Roma” elnevezéssel elhíresült fasiszta parádén Balbót az első sorban látjuk Mussolinival.[47] A kitüntető hely azonban inkább Balbo személyes pozícióját szimbolizálta, mintsem az arditisták erejét és a hatalom megragadásában játszott szerepét.

[43] Balbo, Italo: *Diario 1922.* Mondadori, 1932. Milánó. Idézi Innocenti, Marco: *Lui e loro. Mussolini e suoi gerarchi.* Mursia, 2012, Bologna. 135.

[44] Idézi Innocenti 2012: 136.

[45] Idézi Innocenti 2012: 138.

[46] Idézi Innocenti 2012: 138.

[47] Az első pillantásra fényképnek látszó kép nemcsak erősen retusált, manipulált, hanem a szó szoros értelmében hamisítvány.

Kitekintés

A fasizmus hatalomra jutását követően az államhatalom átalakítása és konszolidálása keretében a fasiszta squadrókat besorolták az 1923-ban létrehozott fasiszta milíciába,[48] az addig politikailag aktív arditásták többsége is ebben az új erőszakszervezetben találta meg a helyét. A fasizmus hatalomra jutásában kiemelkedő szerepet játszott arditisták az állami intézmények fasizálásának előrehaladásával vezető posztokat kaptak. Balbo a milícia élére került, gerarchaként tagja lett a szintén 1923-ban létrehozott Fasiszta Nagytanácsnak, majd a nemzetgazdasági minisztérium államtitkára, az olasz légierő marsallja és minisztere lett, az 1930-as évek elején aztán – amikor pilóta világsztárként Mussolini potenciális vetélytársává változott – a duce Líbia főkormányzójaként száműzte Afrikába (1934). Giuseppe Bottai (1895–1959), az exarditista százados, a római fő squadrista szintén gerarcha, a Fasiszta Nagytanács tagja, a korporációk minisztériumának államtitkára (1926–1929), majd minisztere lett (1929–1932).[49]

Ahogy a kibontakozott a totális fasiszta rendszer kiépítése a megmaradt arditó szervezetek a fasiszta tömegszervezetek tengerében lényegében hagyományőrző, hagyományápoló egyesületekké változtak.[50] Az arditizmus pedig mitizált, kanonizált változatban egybeolvadt a fasizmus eszmeiségével, ikonográfiájával és kultúrájával.

(A tanulmány a *90 éves a marcia su Roma* címmel, a Politikatörténeti Intézet által rendezett tudományos konferencián elhangzott előadás (2012. november 13.) szerkesztett változata.)

---

[48] A fasiszta milícia (Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale – MVSN) a rendőrség és a csendőrség, valamint a hadsereg mellett kimondottan a miniszterelnöknek alárendelt új erőszakszervezet lett.

[49] Ifjúkoráról és a fasizmus alatti pályafutásáról lásd Guerri 1997.

[50] A Carli által 1919 elején alapított Associazione fra gli Arditi d'Italia szervezet a fasizmus hatalomra jutáskor megszűnt. A volt arditistákat 1923 elejétől elsősorban a Federazione Nazionale fra gli Arditi d'Italia (FNAI, Olasz Arditók Nemzeti Föderációja) egyesület tömörítette, amelynek kezdetben mintegy 30 000 tagja volt. Ez taglétszám az 1930-a évek közepére kb. 10 000-re csökkent. A szervezet reprezentatív külsejű folyóiratot is kiadott (*L'Ardito italiano*). Az FNAI-nak a fasiszta rendszerben beöltött funkciójáról és tevékenységéről részletesen lásd Rochat 2009: 142–154.,157–173.

Az arditizmus történetéről az 1920–1930-as években több könyv is megjelent, amelyek a rendszer változó igényei szerint szerzőik többször átírtak. A már említett munkák mellett forrásérték szempontjából a legfontosabbak: Farina, Salvtori: *Le truppe d'assalto italiane.* Lavoro fascista, 1938, Róma.; Giudicci, Paolo: *Reparti d'assalto.* Alpes, 1928. Milánó.; Giuliani, Reginaldo: *Gli arditi. Breve storia dei reparti d'assalto della terza armato.* Fratelli Treves Editori, 1926. Milánó.

Hivatkozott irodalom

Andreides Gábor: *D'Annunzio és Mussolini a korai időkben. Mester és tanítvány?* In: http://www.grotius.hu/doc/pub/WRDNWE/2012_161_andreides_gabor_dannunzio_es_mussolini.pdf

Aponte, Salvatore: *L'avanguardia del Grappa. Il IX. Battaglione d'assalto fiamme nere.* Tipografia dell'unione,1921, Róma.

Arfé, Gaetano: *Storia dell'Avanti!.* Giannini, 2002, Nápoly.

Balbo, Italo: *Diario 1922.* Mondadori, 1932. Milánó.

Carli, Mario: *Noi arditi.* Facchi, 1919. Milánó.

Carli, Mario: *Arditismo.* Augustea, 1929, Róma – Milánó.

Cordova, Ferdinando: *Arditi e legionari dannunziani.* Masilio, 1969, Padova.

De Felice, Renzo: *D'Annunzio politico 1918–1938.* Laterza 1978, Bari.

De Felice, Renzo: *Mussolini il fascista.* [1. k.] *La conquista del potere 1921–1925.* Einaudi, 1966. Torinó.

Farina, Salvtori: *Le truppe d'assalto italiane.* Lavoro fascista, 1938, Róma.

Galli, Giorgio: *Storia del socialismo italiano: da Turati al dopo Craxi.* Baldini Castoldi Dalai, 2007, Milánó.

Gallinari, Vincenso: *L'esercito italiano nel primo dopoguerra 1918–1920.* Ufficio storico dello stato maggiore dell'esercito, 1930, Róma.

Giudicci, Paolo: *Reparti d'assalto.* Alpes, 1928. Milánó.

Giuliani, Reginaldo: *Gli arditi. Breve storia dei reparti d'assalto della terza armato.* Fratelli Treves Editori, 1926. Milánó.

Gratton, Luigi: *Armando Diaz. Duca della vittoria. Da Caporetto a Vittorio Veneto.* Bastogi, 2001, Foggia.

Guerri, Giorano Bruno: *Giuseppe Bottai, fascista.* Mondadori, 1997,Milánó.

Innocenti, Marco: *Lui e loro. Mussolini e suoi gerarchi.* Mursia, 2012, Bologna.

Isnenghi, Mario – Rochat, Giorgio: *La Grande Guerra 1914–1918.* Mulino, 2008, Bologna.

Kis Aladár: *A duce.* Zrínyi Katonai Kiadó, 1989, Budapest.

Ormos Mária*: Mussolini.* [1. köt.] PolgArt, 2000, Budapest.

Papadia, Elena: *Nel nome della nazione. L'Associazione nazionalista italiana in età giolittiana.,* Archivio Guido Izzi, 2006, Róma.

Rimbotti, Leonello Luca: *Mario Carli. Arditismo e rivoluzione.* In: http://www.mirorenzaglia.org/2009/06/mario-carli-arditismo-e-rivoluzione/

Rochat, Giorgio: *Italo Balbo.* Edizioni Utet, 1986, Bologna.

Rochat, Giorgio: *Gli arditi della grande guerra. Origini, battaglie e miti.* Libreria Editrice Goriziana, 2009 [6. kiadás], Gorizia.

Sabbatucci, Giovanni: *I combattenti nel primo dopoguerra.* Laterza, 1974, Bari.

SAPERE.it. In: http://www.sapere.it/enciclopedia/arditismo.html

Vecchi, Ferruccio: *Arditismo civile.* L'Ardita, 1920, Milánó.

Vecchi, Ferruccio: *La battaglia del 15 aprile 1919.* In: *L'ardito d'Italia. Giornale degli arditi di tutte le fiamme. Numero speciale annuale milanese.* 1936. január 19. 31–36.